

DİL BİLİMSEL ALAN OLARAK FIKHU'L-LUGA, DOĞUŞU, KONUSU VE ÖNEMİ

AHMET DAĞ

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Öğrencisi

Özet

Bu çalışmamızda temel hedefimiz “Fıkhul-Luga” olarak adlandırılan dil bilimsel alanı tanıtmaktır. Bu sebeple söz konusu alanın Arap dilindeki yeri ve öneminin doğru anlaşılmasını sağlamak ve bu alanın tam olarak neyi ifade ettiğini ortaya koymak için öncelikle Fıkhul-Luganın ortaya çıktığı hicri 4. Yüzyıla kadarki dil çalışmalarını kısaca ele alacağız. Böylece bu alanın ortaya çıkışının sebeplerini tespit etmemiz daha kolay olacaktır. Akabinde Fıkhul-Luga alanının doğuşunu ele alarak hem klasik döneme ait hem de modern döneme ait literatürünün tanıtımını yapacağız. Son olarak Fıkhul-Luganın konusu ve önemini inceleyeceğiz. Makalemizde incelediğimiz temel problemleri şu şekilde sıralayabiliriz: Fıkhul-Luga tam olarak neyi ifade eder? Arap dil bilimi içerisinde sarf, nahiv ve lügat gibi müstakil bir alan olarak kabul edilebilir mi? Hangi saik ve sebeplerle ortaya çıkmıştır? Bu alanın incelediği temel konular nelerdir? Arap dil bilimi içerisindeki yeri ve önemi nedir?

Abstract

Our main goal in this study introduces the “Fıqh-ulLuga”, which is the scientific field of language. For this reason, the area in question and place a true field means to provide the first the “Fıqh-ulLuga” that emerged up to the fourth Hijri century, we will discuss briefly their language studies. Thus, it will be easier to identify the causes of the emergence of this field. Subsequently, we will be promoting the “Fıqh-ulLuga” in the literature of both classical period and the modern period by the emergence of the field. Finally, we will examine the importance and the subject of the “Fıqh-ulLuga”. In our paper we analyze the main problems are as follows:

- What exactly does the “Fıqh-ulLuga” mean?
- Can the “Fıqh-ulLuga” be regarded as an independent field such as grammar, syntax and vocabulary in Arabic linguistics?
- Which has the “Fıqh-ulLuga” has emerged?
- What are the main issues that are looking at this area?
- What is the importance of the Arabic language in science?

1. FIKHU'L-LUGA'NIN ORTAYA ÇIKIŞINDAN ÖNCEKİ DİL ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

İslamiyet'ten önce sadece Arabistan yarımadasında konuşulan Arap dili, Sami diller gurubundan olup bu guruptaki dillerin en gelişmişidir. Arapların aşırı derecedeki dil sevgileri ve Arap

panayırları ile beslenen Arap dili, Kur'an'ın inişiyile kudretli ifade gücünü kazanarak zirveye ulaştı.¹

İslam'dan sonra dil çalışmaları oldukça erken bir dönemde başladı. Kur'an'ın okunması, ezberlenmesi ve yazılması Arap dili için çok önemli bir gelişme ve daha sonraki filolojik çalışmaların hızla gelişmesine de bir vesile oldu.²

Hicri I. asırdaki İslam fetihleri, çeşitli bölgelerde yaşayan ve farklı diller konuşan milletleri İslam bayrağı altında toplamış, onların İslam'ın emir ve yasaklarını, Kur'an tilavetini ve Arap dilini öğrenmelerini gerekli kılmıştır. İslam'ı kabul eden yabancıların ve hatta Arapların Kur'an okurken *lahndenilen* gramer hataları yaptıkları görülmüştür. Böylece Kur'an'ı düzgün okumayı sağlayacak ve Arapça bilmeyenlere yol gösterecek şekilde dil kurallarını tespit etme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.³

1.1. Lügatçalışmaları

Lügat çalışmaları önce Kur'an-ı Kerim'e, sonra hadise bağlı olarak İslâm'ın bu iki ana kaynağını doğru anlama gayretiyle başladı. Kur'an-ı Kerim'de geçen ve dilde çok yaygın olmayan kelimeleri, eşmanalı kelimeleri, aynı kelimenin muhtelif ayetlerde taşıdığı farklı manaları ve yine hadiste geçen ve az kullanılan kelimelerin manalarını tespite dair bu çalışmalarda şiir ve emsal gibi edebî mahsuller izah unsuru idi. Sonra bunların yanı sıra, taranan metinlerin sınırı genişletildi. Arapçanın klasik sayılan metinleri bir bütün olarak tarandı ve bir nevi sistematik lügatler yazıldı. Yeryüzü ve arazi şekilleri, sular, insanlar, kuşlar, arılar, koyunlar, atlar ve develer gibi tabiat unsurları ile ilgili kelimeler için bilhassa II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda yüzlerce lügat tertip edildi ki bunlar daha sonra İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) el-Muhassas'ı gibi geniş kadrolu teliflerde her mevzua bir bölüm ayrılarak birleştirilmiştir.⁴ Bu tür mevzû sözlük çalışmaları yapılırken bir yandan da, ilki Halil b. Ahmet(ö.175) tarafından yazılan kapsamlı ve sistemli sözlük çalışmaları da yapılyordu.⁵

¹ Abdurrahman Fehmî, *Medresetü'l-'arap*, s. 17-21, İstanbul 1868

² Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcanî*, s.22, İstanbul 1984.

³ ŞefkîDayf, *el-Medarisü'n-nahviyye*, s.11, Dımaşk 1997.

⁴ DİA, *Arapmaddesi*, 3/297.

⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî(ö. 175/791), *Kitabu'l-Ayn*, thk: İbrahim es-Semerrâî, Beyrut, 1988; Ebu Ali İsmail b. Kasım el-Kâfî(ö. 356/966), *el-Barî fi Garibi'l-Lugati'l-Arabiyye*, thk: Haşim et-Ta'an, Bağdad, 1974; El-Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed(ö. 370/980), *Tehzibu'l-Luga*, Mısır, ts.

Kısa sürede muazzam bir lügat birikimi meydana gelirken bu birikim beraberinde daha sonra Fıkhu'l-Luga alanında tartışılacak olan bazı problemler doğurdu. Zira bu çalışmalar, özellikle mevzûî sözlükler, lafızları hiçbir ayrıma tabi tutmadan nakletme esasına dayanıyordu. Bu durum birçok kelimenin bir anlama geldiği vehmini uyandırıyor. Ayrıca bir lafız başka bir lafızla açıklamanın yeterliliği de tartışma konusu oldu. Bu tartışmalar Fıkhu'l-Luga alınının konularından olan "lafızların delaleti" konusunun ve müterâdif, müşterek, tebâyün, tekârüb gibi lafız mana ilişkisini açıklayan kavramların ortaya çıkmasına sebep oldu.¹

1.2. Nahiv ve sarf çalışmaları

Nahiv, lügatte kast, yön ve yol manalarını; mastar olarak kastetmek, biryana meyletmek, bir şeyi çevirmek ve göz atmak; zarf olarak doğru, gibi, göre anlamlarını ifade eder.² İstilahta nahiv: İ'rab, bina ve diğer halleri bakımından Arapça terkiplerin özelliklerinden bahseden bir ilimdir.³ Sarf (morfoloji), Sözlükte döndürme, uzaklaştırma, sarf etme, bir halden başka bir hale çevirme gibi manalara gelir. İstilahta ise "istenilen manayı elde etmek için kelimenin aldığı şekiller hakkında bilgi veren ilim dalıdır." şeklinde tarif edilir.⁴

İlk dönemlerde nahiv kelimesi, morfoloji ve sentaksı içine alan geniş manası ile gramer karşılığı olarak kullanılıyordu. Ancak III. h./IX. m. yüzyılda morfoloji, sarf adıyla hemen hemen ayrı bir ihtisas sahası haline geldi ve nahiv daha çok sentaksı ifade etti. Nahiv ilmi hicri birinci asrın ikinci yarısında kurulmuştur. Bu ilmin kurucusu hakkında muhtelif görüşler olmakla beraber kaynakların çoğu, bu ilmi Ebu'l-Esved-Düellî (v. 69/689)'nin kurduğunu, onun da Ali bin EbîTâlib (v. 40 / 661)'den öğrendiğini rivayet ederler.⁵ Ebu'l-Esved ve talebelerinin gayretli çalışmaları neticesinde diğer ilimlerde olduğu gibi, nahiv ilminde de te'lif devri başlamış ve hicri ikinci asırdan itibaren Arap diline dair büyük küçük pek çok eser yazılmıştır. Ancak isim ve mahiyetlerin bibliyografik eserlerden öğrendiğimiz ilk devir

¹ Konu ile ilgili ortaya çıkan ilk tartışmalar için bkz: Ömer Kara, *el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş I*, s. 204, EKEV Akademi Dergisi, yıl: 7, sayı: 14, yıl: 2003.

² İbn Manzûr, *Lisani'l-'arap*, XV, 309-310, Beyrut (trs.).

³ İbn Usfûr, *el-Mukarreb*, Beyrut 1998, s.5.

⁴ İbn. Usfûr, a.g.e, s.7-8.

⁵ Ali b. Yusuf el-Kıfî, *İnbahu'r-ruvât*, 1,4, Kahire 1950; Yakut b. Abdullah er-Rumî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, Beyrut 1991, III, 436; Abdurrahman Fehmî, *Medresetü'l-Arap*, s.30; M. Nihat Çetin "Arap maddesi", DİA, s.296.

teliflerinin çoğu zamanımıza ulaşmamıştır.¹ İsim ve mahiyetleri bize kadar ulaşmamakla beraber, bu sahada ilk te'lifin Abdullah b. Ebi İshak el-Hadramî'ye ait olduğu rivayet olunur. Abdullah'ı müteakip talebesi İsa b. Ömer es-Sakafî, el-İkmâl ve el-Câmi' isimlerindeki eserlerini te'lif etmiştir. Ancak bu eserler de bize ulaşmamışlardır. Nahiv sahasında yazılmış ve günümüze kadar gelmiş olan ilk büyük eser, Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olan Ebu BişrÂmr b. 'Osman b. Kamber(ö.180)'in *el-Kitap* adındaki eseridir.²

Bütün bu faaliyetler, biri Basra'da diğeri Kûfe'de olmak üzere iki dil mektebinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan Basra ve Kûfe dil ekollerine mensup âlimler, rekabet havası içinde dilin ve gramerin inceliklerini araştırdılar. Böylece Arap nahiv tarihinde Basra ve Kûfe dil mekteplerinin kurulmasını sağladılar. Basra, çöle açık ve yıllarca yabancı tesirlerden uzakta kalmış bedevî Arapların konakladığı bir bölgede kurulmuştu. Kûfe ise İran tesirine açık bir yerdedi. Bu coğrafi ve sosyal farklılıklar, her iki şehir sakinlerinin duygu ve düşüncelerinde de görülüyordu. Olaylara katı fakat gerçekçi tavırlarıyla yaklaşan muhafazakâr Basralılar yanında Kûfeliler, geniş bir değerlendirme ve serbest bir uygulama temayülüne sahiptiler. Basralıların söz konusu gerçekçi, dikkatli ve geleneğe bağlı tutumları, Arap dilini ele alış ve değerlendirmelerine de tesir etti. Bu bakımdan her iki mektebin de çalışmaları semâ'a ve kıyasa dayanmasına rağmen Basra mektebi mensupları yalnız titizlikle seçtikleri fasih bedevilerden dil ve edebiyat malzemesi derlediler, seyrek rastladıkları nadir veya şaz şekilleri değil, çok ve sık rastlananları kıyasa esas alarak kaideler tespit ettiler. Kûfeliler ise sema'nın kaynağını seçmekte aynı titizliği göstermedikleri gibi, nadir ve şaz da olsa, duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yaptılar. Basra ve Kûfe dil ekolüne mensup âlimler, daha sonraki asırda kurulacak olan Bağdat dil mektebinin temellerini de birlikte attılar. Diğer taraftan önce Mısır'da sonra da Endülüs'te gelişen nahiv çalışmalarının ilk mümessilleri de bu ilk iki nahiv ekolünün ve bilhassa Basra dil mektebinin hocalarından okumuşlardır.³

¹ Taşköprüzâde Ahmet Efendi, *Mevzuata'l-'ulûm*, s. I/140, İstanbul 1966.

² İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 48; es-Suyutî, *el-Buğyetü'l-vu'ât*, II, 237, Kahire 1979; Abdurrahman Fehmî, *a.g.e.*, s. 35; Mehmet Zihnî, *el-Muntahab fi kavaidi's-sarf*, s. 8, İstanbul 1304.

³ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, s. 242, İstanbul 1996; M. Nihat Çetin "Arap maddesi", *DİA*, s. 297.

Fıkhı'l-Luganın ortaya çıktığı hicri 4. yüzyılın sonlarına kadar yukarıda zikredilen dil okullarında çalışma yapmış dil bilginlerinin belli başlılarını belirtmek istiyorum:

Nahvin kurucusu olarak kabul edilen Ebu'l-Esveded-Düelli (v. 69/688-89), Basra Dil Ekolunun da kurucusu olarak kabul edilmektedir. En önemli talebeleri; Anbese b. Ma'dan ve Yahya b. Ya'mer (v. 129/746)'dir. 'Anbese b. Ma'dan da Abdullah b. Ebiİshâk (v.127/745)'ı yetiştirmiştir. Nahve dair kitap yazmış olması muhtemel ilk âlim Abdullah b. Ebiİshâk'tır. Mevcut eski teliflerde ondan ve İsa b. Ömer es-Sakafî (v. 149/767)'den nakiller yapılmıştır. Bu sahada kaleme alınmış ve isimleri el-İkmâl ve el-Câmi' olarak tespit edilmiş en eski iki eserin müellifi de İsa b. Ömer es-Sakafî'dir. Bunları hemen takip eden bir dehanın Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandırdığı şüphesizdir. Ele aldığı mevzuların hudutlarını çizen, ıstılahlarını hazırlayan, onları sistemli disiplinler olmalarını sağlayacak bir yola sevkeden bu müstesna âlim, Halil b. Ahmet el-Ferâhidî (v. 175/791)'dir. Halil, lügat, gramer ve aruz çalışmalarına da yön verdi. Onun nahve dair bilgilerini talebesi Sîbeveyhi'ye borçluyuz. Sîbeveyhi lakabıyla meşhur olan Ebu Bişr'Amr b. Osman (v. 180/796), Arapçanın gramerini çok defa küçük noktalarına kadar tespiteden meşhur *el-Kitab*'ında İsa b. Ömer'in bu eserini esas almış, muhtevasını hocası el-Halil'in ve bir dereceye kadar da başkalarının bilgileriyle genişletmiştir. Bu kitap, zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü ve günümüze kadar gelebilenlerin en eskisi olup daha sonraki çalışmalarda ve yüksek seviyeli nahiv tedrisatında esas kabul edilmiştir. Bu eser, III. (IX.) yüzyıldan itibaren şerhi, izahı, ihtisar ve ikmalî ve bazen tenkit ve tashihi mahiyetinde yüzlerce eserin hareket noktası olmuştur.¹

Umumiyetle, *el-Faysal* eserinin müellifi Ebu Cafer Muhammed b. EbiSâre er-Ru'âsî (v. 187/803) ile başlatılan Küfe mektebi mümessilleri ise er-Ru'âsî'nin talebesi ve *Kitabu'l-mesâdirve Kitabu'l-hurûfun* müellifi Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza el- Kisâî (v. 189/805), onun talebesi ve bu mektebin en büyük simasıve *Kitabu'l-hudûdun* sahibi Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (v.207/823), Ebu 'Amr eş-Şeybânî (v.213/828), İbnü's-Sikkît(v. 244/858 ve Sa'leb (v. 291/904)'dir.²

¹ Ebubekir Muhammed b. Hasan ez-Zebidî el-Endülüsî, *Tabakâtü 'n-nahviyyîn ve 'l-lügaviyyîn*, Mısır 1973, s. 21; el-Kıftî, *a.g.e*, I, 381; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut 1993, I/678; Abdurrahman Fehmî, *a.g.e*, s. 44; M. Nihat Çetin, *a.g.m*, s. 297; Ahmet SuphîFurat, *a.g.e*, 252.

² İbn Nedim, *a.g.e*, s. 70; M. Nihat Çetin, *a.g.m*, s. 297.

Bağdatta teşekkül eden ve Ebu Ali el-Farisî (v. 377/987), İbn Cinnî (v. 392/1001), ez-Zeccâcî gibi âlimlerin temsil ettikleri yeni bir mektep bu çalışmalara uzlaştırıcı bir yön vermiştir. Bağdat ekolüne mensup filologlarla daha sonra Mısır'da ve Endülüs'te teşekkül eden mekteplerde dil âlimleri daha ziyade hicri IV. yüzyılın sonuna kadar toplanan malzemeyi, yazılan eserleri kaynak edinmişler ve eski çalışmaları bazen yeni görüşler, yeni tasniflerle tekrar ele almışlar, hülâsa veya şerhetmişlerdir.¹

2. FIKHU'L-LUGAKAVRAMI, DİLSEL BİR ALAN OLARAK DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

“Fıkıh” kelimesi sözlükte anlamak, kavramak gibi anlamlara gelirken “lügat” kelimesi ise söz, kelime anlamlarını da ifade etmekle beraber çoğunlukla dil anlamında kullanılmıştır. Buna göre “Fıkıh” kelimesinin “lügat” kelimesine muzaf kılınmak suretiyle oluşturulan Fıkhü'l-luga ifadesini, sözlük anlamı itibari ile “dil anlaşılmaması” veya “dil kavranması” şeklinde tercüme edebiliriz. Ancak İbn. Faris (ö. 392) ve EbûMansûr es-Seâlibî(ö. 429/1038)'nin bu ifadeyi, aşağıda zikredeceğimiz eserlerinin isminde kullanmalarından sonra bu ifade bu makalede ele aldığımız ilim dalının adı olarak kullanılmaya başlandı. Tarihi süreç içerisinde bu ilim dalını ifade etmek üzere Fıkhü'l-luga kavramı yerine İlmu'l-luga kavramı da kullanılmıştır. Hatta günümüzde Fıkhü'l-luga kavramını bazen filoloji bazen de dil bilim şeklinde tercüme edenlerin sayısı oldukça fazladır. Fıkhü'l-luga kavramını dil bilim şeklinde tercüme etmek uygun olabilir ancak Fıkhü'l-luga alanını filoloji alanı ile aynı görmenin büyük bir hata olduğunu, Arap dili muasır araştırmacılarından Ali İbrahim er-Râcîhî, *Fıkhü'l-luga fi'l-kütübi'l-'Arabiyye* adlı eserinde gerekçeleriyle beraber açıklamıştır. O'nun iddiasını şu şekilde özetleyebiliriz: Filoloji, sadece yazma eserleri ve vesikaları inceler; metnin tesisi ve tespitiyle ilgilenir; okunup anlaşılmasında güçlük duyulan metinleri açıklamaya çalışır. Daha çok ölü dilleri ve eski yazılı metinleri ele alır. Sadece Hint Avrupa dil ailesine mensup diller arasında mukayeseler yapar. Arap dili bilginleri sadece yazılı, eski ve ölü dili değil konuşulan, canlı ve yaşayan dili incelemişlerdir. Hatta Arap dili çalışmalarının başlamasının ana nedeni konuşma dilinde ve kırâatte görülen hatalar (lahn) ve konuşulan dilin fasih dilden uzaklaşmasıdır. Aynı şekilde Arap dili bilginleri, çalışmalarında hemen hemen günümüz dilbiliminde yer alan konularla örtüşecek biçimde dili tüm yönleriyle (dil felsefesi, sesbilim, nahiv, belâgat, sözlükbilim, etimoloji vb.) ele

¹ Şefkî Dayf, *el-Medârisu 'n-Nahviyye*, s. 245; Yakut el-Hamevî, *a.g.e*, II, 413.

almışlardır. Filologlar ise daha çok metnin tesisi ve tespitiyle ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla Arap dili bilginlerinin çalışmalarını filolojinin kapsamı içerisinde almak ve filolojiyi Arapça'yafıkhul-luga şeklinde tercüme etmek doğru değildir.¹

Fıkhul-Luga, hicri 4. yüzyılın sonlarında Arap dil bilimi konularının yeniden ve farklı bir üslup ele alınma ihtiyacından dolayı ortaya çıkmış, serbest bir değerlendirme üslubuna ve konu zenginliğine sahip, felsefi ve eleştirel bir dilsel alandır. Hicri 4. Yüzyılın sonlarına doğru hem lügat hem de sarf ve nahiv alanında muazzam bir literatür ve birikim meydana gelmişti. Ancak bu birikim daha çok bilgi aktarımı esasına dayanıyordu. Konular çok fazla derin tahlillere tabi tutulmuyor ve problem olarak görülen bazı meseleler âlimler arasında daha çok şifahi olarak tartışılıyordu. Özellikle yukarıda zikredilen dil ekolleri arasında cidditartışmalar ve ihtilaflar meydana geldi. Kûfiyyûn denilen dil bilginleri, birçok konuda Basriyyûn'a muhalefet ederek yeni bir ekol kurmuşlardı. Bu ihtilaflar gramer konularında olduğu gibi dilintemel meselelerinde de ortaya çıkıyordu.² Aynı şekilde lügat birikimi de beraberinde birçok problemi getirdi. Bu problemlerin bir kaçını şu şekilde ifade edebiliriz:

1- Alelade toplanan malzeme herhangi bir eleştiriye veya ayrıma tabi tutulmadığından sıfat olan kelimeler isimmiş gibi sunuldu.

2- Bir anlam öbeği etrafında sıralanan kelimeler eş anlamlı olmadıkları halde eş anlamlı oldukları vehmini uyandırdı.

3- Sözlüklerde gelenek haline gelen "bir kelimeyi başka bir kelime ile açıklama yöntemi" de zaman zaman eleştiri konusu oldu. Zira bunu eleştiren âlimlere göre her bir kelimenin kendine has ve başka bir kelimedeki bulunmayan bir anlam derinliği vardır.

Bütün bu ve bunlara benzer sebepler hicri 4. yüzyılın sonlarında Arap dil bilimi konularının felsefi ve eleştirel bir üslup ile yeniden ele alınma ihtiyacını doğurdu. Bunun sonucunda hicri 4. Yüzyılın önemli âlimlerinden Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 395), Ebu'l-Hüseyn Ahmet b. Faris (ö. 392) ve EbûMansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) bu ihtiyaca cevap vererek, daha sonra Fıkhul-Luga olarak adlandırılacak olan yeni bir bilim dalının temellerini attılar. Özellikle İbn. Fâris (ö. 392) ve EbûMansûr es-Seâlibî (ö.

¹ Ali İbrahim er-Râcihî, *Fıkhul-luga fi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1392/1972, s. 12; Ramazan Demir, *Arap Dilinde "Fıkhul-Luga" Ve "İlmul-Luga" Terimleri*, sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIII, Sayı: 23 (2011/1), s. 183-203.

² Daha sonra hicri 6. yüzyılda Abdurrahman b. Muhammed b. 'Ubeydullah b. EbiSâid el- Enbârî (v. 557/1161) *el- İnsaf fi mesâili'l- hilaf beyne'l- Basriyyîn ve'l- Kûfiyyîn* adlı eseri ile bu iki mektep arasındaki ihtilafları ele aldı.

429/1038) “Fıkhu’l-Luga” ifadesinin eserlerinin isminde kullanmak suretiyle bu ifadenin daha sonra bu alana isim olmasında etkili oldular. Bu müelliflerden beş asır sonra gelen Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505) de bu ilmin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Şimdi bu müelliflerin Fıkhu’l-Luga ile ilgili eserlerini ve alana katkılarını inceleyelim.¹

2.1. İbn Cinnî’nin Fıkhu’l-Luga alanına katkısı

Yaklaşık yetmiş yıllık ömrünü telif ve tedris faaliyetlerine hasreden İbn Cinnî (ö. 395), dilsel ve edebî ilimler sahasındaki eserleriyle kendinden sonrakilere büyük bir hazine bırakmıştır. Zira o bu sahalarda sahip olduğu geniş malumat ve birikimini tedris yoluyla öğrencilerine ve muasırlarına öğretmekte cömert davrandığı gibi, bunları kendinden sonraki nesillere aktarmak hususunda da hiç bir fedakârlıktan kaçınmamış ve tamamı dilsel ve edebî ilimlere ait olmak üzere elliyi aşkın eser kaleme alarak devrinin en velûd müellifleri arasında yer almıştır. *el-Hasâis* adlı eserinde işlediği konular ve konuları işleyiş tarzı ile Arap dil biliminde yeni bir alanın temellerini atmıştır.

El-Hasâis, İbn Cinnî’nin hacim ve muhteva itibariyle en önemli eserlerinden biri olup, Büveyhî sultanı Bahâüddeve (379-403/989-1012)’ye ithaf edilmiştir. *el-Hasâis*, esas itibariyle nahiv ilminin usulünü ortaya koymak maksadıyla kaleme alınmış, bununla birlikte esas konuyla doğrudan veya dolaylı olarak dille alakası bulunan birçok değişik mesele dile getirilmiştir. Buna göre eserde, başta nahiv ilminin temelini teşkil eden ve kaidelerinin tespitinde kullanılan kıyas, illet ve sebeplerin mantıkî ve felsefî izahları, nahivle ilgili delillerin mahiyeti ve bunlara dair temel bilgiler, lügat ilmi ve bununla ilgili olarak dilin mahiyeti, ortaya çıkışı, ilâhî mi (tevkîfî) yoksa istilâhî mi (beşerî) olduğu, iştikâk ve çeşitleri, lafız-mana ilişkisi, nahiv ilminin belli başlı mevzularından olan âmil-mamûl münasebeti, hareke ve i’râb meseleleri, savtiyâtla (fonetik) ilgili hususlar ve daha birçok değişik mesele yer almıştır. *el-Hasâis* bu ve benzeri özellikleriyle Arap dilinin umûmî yapısı ve bu yapıyı oluşturan temel prensiplerin felsefî bakımdan yorumlandığı ve özelliklerinin ortaya konduğu bir eserdir. Yurt içi ve yurt dışında

¹ İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, Mısır, 1986; İbn Faris, Ebu’l-Huseyn Ahmet b. Faris, *es-Sahibî fî Fikhi’l-Luğa ve Suneni’l-Arab fî Kelamiha*, Kahire, 1910; Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, *el-Müzhir fî ulûmi’l-luga ve envâihâ*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1989.

çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan *el-Hasâis'in* birinci cildi ilk defa 1913 yılında Mısır'da basılmış ve yaklaşık kırk yıl aradan sonra eserin tamamı Muhammed Ali en-Neccâr tarafından Kahire'de 1952 yılında üç cilt olarak neşredilmiştir.¹

2.2. İbn Fâris'in Fıkhu'l-Luga alanına katkısı

Asıl adı Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb er-Râzî olan İbn Fâris(ö. 395/1004)² Küfe ekolüne mensup tanınmış bir dilcidir. Doğum ve vefat tarihleri ihtilaflı olmakla beraber kabul görülen görüşe göre hicri 329 yılında doğmuş ve 395 yılında da vefat etmiştir. İbn Fâris'in, çoğunluğu dil ve edebiyata ait olmak üzere doksana yakın eser kaleme aldığı haber verilse de kaynaklarda belirtilenlerin sayısı bu miktara ulaşmamaktadır. Ancak onun eserlerinin bir kısmı matbu, bir kısmı mahtût, bir kısmı da hâlâ kayıptır. İbn Fâris'in eserinin tam adı *es-Sâhibî fî fikhü'l-lugati'l-arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-arap fî kelâmiha* şeklindedir. Kitabının başlığına *es-Sâhibî* sözcüğünü eklemesine gerekçe olarak onu Büveyh Oğulları hükümdarlarından Fâhru'd-Devle ve Müeyyidü'd-Devle'nin vezirlerinden yakın dostu, arkadaşı ve öğrencisi *es-Sâhib b. Abbâd*'ın (385/995) kütüphanesine bırakmış olmasını göstermiştir. Yani başka bir ifadeyle kitabı ona ithaf etmiştir. Eserinin mukaddimesinde bu hususa geniş yer ayırmış ve *es-Sâhib Abbâd*'tan övgü ve takdirle söz etmiştir.³

"Fıkhu'l-Luga" kavramını ilk defa İbn Fâris(ö. 395/1004) vees-Seâlibî(ö.429/1038) eserlerinin isminde kullanmışlardır. Ancak bu kavramı niçin kullandıkları ve kavramın ne anlama geldiği yönünde herhangi bir bilgi vermemişlerdir. İbn Fâris(ö. 395/1004) vees-Seâlibî(ö.429/1038)yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamışlardır. Bu nedenle hangisinin eserini daha evvel yazdığı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak tarihsel olarak İbn Fâris(ö.

¹ Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî ve Arap Gramerindeki Yeri*, Şarkiyat Mecmuası, sayı VIII, s.245-265.

² İbn Fâris'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında yapılmış müstakil çalışmalar: Hilâl Nâcî, *Ahmed b. Fârişayâtuhûşi'ruhuasaruhu*, Bağdat, 1970; Ferîd M. Bedevî en-Niklâvî, *el-Mesâilü'l-belâğîyye fî kitâbi's-Sâhibî İbn Fâris*, Kahire, 1986; Hâdî Hasan Hammûd, *Ahmed b. Fâris* Beyrut, 1987; Gazi MuhtârTuleymât, *Nazarât fî ilmi delâleti'l-elfâz inde İbn Fâris el-Luğavî*, Dimaşk, 1990; Abdülvahhâb et-TâzîSuûd, *Ahmed b. FârisHayatuhu ve arauhu*, Rabat, 1992.

³ Hüseyin Tural, *İbn Fâris*, DİA, c.19, s. 481; Mahmut Kafes, *İbn Fâris'in es-Sâhibî fî Fikhü'l-Luga ve es-Seâlibî'nin Fikhü'l-Luga ve Sirru'l-Arabîyye Adli Eserlerinin İçerik ve Metot Yönünden Karşılaştırılması*, s.71-94, Şarkiyat Dergisi, 2009.

395/1004)'in önde olması sebebiyle eserini daha evvel telif etmiş olabileceğini tahmin ediyoruz.

İbn Fâris'in bu eseri, alanında önemli bir kaynak olup ortaya çıkışından itibaren oluşumu, gelişmesi, yayılması, anlam ve yapısına dair bazı özellikleri başta olmak üzere konusu tamamen Arapçaya ayrılmıştır. İbn Fâris'in eserinde öncelikli olarak Arap dili ve yazısının ortaya çıkışı, bu dilin yerleşmesini, kalıcılığını ve güvenilirliğini sağlayan faktörlerin belirlenmesi, anlam ve yapı olarak bazı özellikleri ve kullanım şekilleri üzerinde durduğu söylenebilir. Örneğin Arapçanın tevkifi mi (ilahi kökenli mi) ıstılahî mi (uyuşma ve uzlaşma yoluyla mı) ortaya çıktığı, Arap yazısını ilk bulanın kim olduğu, Arapçanın tamamının bilinip bilinemeyeceği, Arap lehçelerindeki farklılıklar, Kur'an'ın nazil olduğu Arap lehçesi, dilin kimlerden öğrenileceği, Arapçanın tamamının bize kadar ulaşıp ulaşmadığı gibi konular bu dilin ortaya çıkışını, yerleşmesini ve kalıcı hale gelmesini sağlayan hususlardandır. Cümlelerin hakikati, açıklık ve kapalılık yönünden dereceleri, ismin kökeni ve türleri, sıfatlar, lakaplar, harfler, hitap şekilleri, istiare, kinaye, mutlak ve mukayyet anlam ifade eden sözcükler, kalb, ibdal, hazf, bazı fiil ve isim vezinleri gibi konular da dilin anlam ve yapısına dair konulardandır.¹

2.3. Seâlibî'nin Fıkhü'l-Luga alanına katkısı

Adı Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, künyesi Ebû Mansûr, lakabı es-Seâlibî'dir. Kaynaklar onun asıl mesleğinin kürkçülük olması, tilki postundan kürk yapım ve satım işiyle meşgul olması sebebiyle bu lakabı aldığını kaydetmiştir. Seâlibî, Nişabur'da 350/961 yılında fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, orada yaşamış, 429/1038 yılında yine orada vefat etmiştir. Seâlibî başta dil, edebiyat, tarih ve biyografi olmak üzere çeşitli alanlarda nesir ve şiir türünde pek çok eser vermiştir. Eserlerinin bazıları basılmış, bazıları yazmalar halinde, bazıları da hala kayıptır. Seâlibî'nin konumuz ile ilgili eserinin, içerikleri birbirinden tamamen farklı iki ayrı kitabın bir kapak altında birleştirilerek sunulmasından ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Onlardan ilki Fıkhü'l-Luga diğeri Sırru'l-Arabiyye'dir. Eserin Fıkhü'l-Luga kısmı otuz babdan oluşmuş olup, babların altlarındaki konu başlıklarında belli alanlardaki kelimeler anlamlarıyla birlikte sıralanmıştır. Örneğin birinci babda, dilcilerin başlarına sözcüğünü koydukları bir kısım kelimeler başlığı altında Kur'an'da geçen ve açıklamaları güvenilir dilcilerden nakledilenler faslı, bazı hayvan türlerinin belirtilmesi faslı, bitkiler ve ağaçlar faslı, mekânlar

¹ Mahmut Kafes, *a.g.m*, s.71-94.

faslı, giysiler faslı, yiyecekler faslı şeklinde kelimeler gruplandırılarak anlamları ile birlikte verilmiştir. Keza et-tenzîlve't-temsîl babında durumlarındaki değişikliklere bağlı olarak adları ve özellikleri değişenler; varlıkların başlangıçları ve bitişleri; büyükleri, görkemli ve iri olanları; uzunluk kısalık; sert ve şiddetli olanlar; azlık çokluk vb. şeklindeki fasıl başlıklarında değişik konulara dair kelimeler yine anlamları ile birlikte toplu halde verilmiştir. Kitabın ikinci kısmının (Sırru'l-arabiyye), İbn Faris'in eseriyle hemen hemen örtüştüğünü söylemek mümkünse de her birinin yer yer farklı konular ve başlıklar içerdiğini söylemek mümkündür.¹

2.4. Celâleddin es-Süyûtî'nin Fıkhü'l-Luga alanına katkısı

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî (ö. 911/1505) yukarıda zikredilen müelliflerden yaklaşık beş asır sonra yaşamış ve kaleme aldığı *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ* adlı eseri ile Fıkhü'l-Luga alanına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Arapçanın yapı ve mana yönünden doğru bir şekilde öğrenilmesini amaçlayan Suyûtî'nin *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ* adlı bu eseri iki ciltten oluşmaktadır. Fıkhü'l-Luga konusunda yazılan en kapsamlı eserlerden biridir. Eserde dille ilgili rivayetler, eleştiriler, dilcilerin görüşleri ve görüşler hakkındaki değerlendirmeleri başta olmak üzere dilin değişik alanlarına dair bilgiler örnekleriyle birlikte sunulmuştur. Müellif, eserin mukaddimesinde şöyle demiştir. Bu (Arapça), düzene koyduğum, bâblarını ve çeşitlerini açıkladığım şerefli bir ilimdir. Bu kitap dil ilminin çeşitlerini, dili öğrenmenin ve dinlemenin yollarını içerir. “Ben onda bütün kısımlarıyla birlikte hadis ilmini (hadisleri) naklettim, herkesin ilgisini çeken ve pek az tanınan garip lafızları zikrettim. Gerçi daha önce birçok kişi bu konuların pek çoğuna temas etmiş ancak, bu ilimleri toplu şekilde ortaya koyan ve benim izlediğim yolu izleyen olmamıştır. Ben buna *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Luga* adını verdim.”²

El-Müzhir fî Ulûmi'l-Luga, her biri ayrı bir konuyu içeren elliye yakın müstakil başlıklardan oluşmuştur. Bu bâbların içerdikleri

¹ Mahmut Kafes, *a.g.m*, s.71-94.

² Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga ve envâihâ*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1989; Mahmut Kafes, *İbnü Cinnî'nin El-Hasâis ve Suyûtî'nin El-Müzhir Fî Ulûmi'l-Luga Adlı Eserlerinin Metot ve İçerik Yönünden Karşılaştırılması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 31, 2014, s. 77-88.

konular dikkate alındığında; sekiz bâb dilin isnadına, onüç bâb kelimelerine, onüç bâb anlamlarına, onbeş bâb inceliklerine, bir bâb muhafazasına ve kelimelerinin zaptına, sekiz bâb durumuna ve râvilerine, bir bâb şiir ve şairlerine, bir bâb da Arapların yanlış kullanımlarına yönelik olduğu anlaşılmaktadır.¹

Netice itibari ile diyebiliriz ki buraya kadar zikrettiğimiz dört eserin ortak özelliği sadece dilin bir alanı ile ilgili olmamasıdır. Dilin birçok alanını içine alan bir yapıya sahiptirler. Dolayısıyla bu eserler lügat, nahiv, sarf, belağat gibi dil ile ilgili bilim dallarının konularından bahseder. Fakat bu eserlerin, konuları ele alış üslubu ve yöntemi diğerlerinden farklıdır.

2.5. Modern çabalar

Fıkhü'l-Luga alanıyla ilgili son dönemlerde de önemli çalışmalar yapılmıştır. Ali Abdulvâhid Vâfi *Fıkhü'l-luga* isimli eserinde Sâmi dil ailesine mensup diller hakkında genel bilgiler verdikten sonra şu konuları inceler: Arap dilinde yer alan sesler, bu seslerin mahreç ve sıfatları, Arap dilinin söz dağarcığını oluşturan kelimeler, Arap dilinin gelişmesinde rol oynayan iştikâk, müşterek, ezdâd vb. unsurlar, Arap dili ve belağatında bulunan kurallar. Vâfi'nin ayrıca *İlmü'l-luga* adını taşıyan bir başka eseri de bulunmaktadır. Bu eserde ise dilbilimin tanımı ve işlevi, dilin doğuşu, dil aileleri, dilleringelişmesi ve birbirleriyle mücadelesi, delâlet gibi dilbilimin inceleme sahasına giren konular işlenmektedir. Aynı şekilde Muhammed el-Mubârek, *Fıkhü'l-Luga ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Subhi es-Sâlih, *Dirasât fî Fıkhî'l-Luga*, Kâsid Yâsir ez-Zeydî, *Fıkhü'l-Lugati'l-Arabiyye*, Remzi Münir Bealbeki, *Fıkhü'l-Arabiyyeti'l-Mukâren*, Ahmed Muhammed Kudur, *Medhal ila Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye*, Muhammed el-Antakî, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luga*, Muhammed b. İbrahim el-Hamed, *Fıkhü'l-Luga* adlı eserlerinde genel olarak dilbilimin konuları özelde ise Arap dilinin hususiyetleri üzerinde durmuşlardır.²

3. FIKHU'L-LUGA'NIN KONUSU

Fıkhü'l-Luga alanı aslında dil ile ilgili serbest bir çalışma alanıdır. Bu alanın en belirgin özelliği müellifin konu seçiminde

¹ Mahmut Kafes, *a.g.m.*, s. 77-88.

² Mubârek, Muhammed, *Fıkhü'l-luga ve hasâisu'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1401/1981; Vâfi, Ali Abdulvâhid, *Fıkhü'l-luga*, Kahire; Mektebetu Nahdati Mısır, 1393/1973; *İlmü'l-luga*, Kahire: Mektebetu Nahdati Mısır, 1404/1984; Zeydî, Kâsid Yâsir, *Fıkhü'l-lugati'l-Arabiyye*, Ammân: Dâru'l-furkân, 1425/2004; Sâlih, Subhî, *Dirasât fî fıkhî'l-luga*, Dımaşk: Matbaatu Camiati Dımaşk, 1379/1960; Ramazan Demir, Arap Dilinde "Fıkhü'l-Luga" Ve "İlmü'l-Luga" Terimleri, sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIII, Sayı: 23 (2011/1), s. 183-203.

serbest ve üslup olarak da eleştirel ve detaycı olmasıdır. Bu sebeple eserler arasında konu seçiminde ve sıralamasında örtüşme yoktur. Ancak genel itibarı ile aşağıda sıraladığımız konular işlenir.

1-Dilin kökeni ve bu konudaki ihtilaflar

2- Arap dilinin nereden geldiği, özellikleri, esrarı ve güzellikleri

3- Arapça lehçeler ve aralarındaki farklar

4- Fonetik (ses bilim)

5- Sarf

6- Nahiv

7- Lafız mana ilişkisi (Delalet şekilleri)

8- İlmü'l-iştikâk (Etimoloji)

9- Arapça lügatler ve lügat sahiplerinin metotları

10- Bazı Belâgat konuları¹

4- FIKHU'L-LUGA'NIN ÖNEMİ

Fıkhü'l-Luga türü eserlerinin genelde Temel İslam Bilimleri, özelde Arap Dili ve Edebiyatı açısından büyük bir değeri vardır. Ortaya çıktığı hicri 4. asırdan bu yana ilim adamlarının en çok istifade ettiği eserler arasında yer alan bu eserlerde Kur'an ile ilgili kavram ve kelimelerin çokça bulunması hasebiyle Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsir ilimleri açısından ayrıca büyük önem arz eder.

Fıkhü'l-Luga türü eserler dikkatlice incelendiğinde, Temel İslam Bilimlerindeki diğer çalışmalar gibi bu tür çalışmaların da en nihaî hedefinin Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması olduğu açıkça görülecektir. Ayrıca Fıkhü'l-Luga türü eserler Arap dilini korumayı da amaç edinmiş, "lahn" denilen dil hatalarını tespit etmiş ve bu hatalara dikkat çekmiştir.

Sonuç

Fıkhü'l-Luga,hicri 4. yüzyılın sonlarında Arap dil bilimi konularının yeniden ve farklı bir üslup ele alınma ihtiyacından dolayı ortaya çıkmış, serbest bir değerlendirme üslubuna ve konu zenginliğine sahip, felsefi ve eleştirel bir dilsel alandır. Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 395), Ebu'l-Huseyn Ahmet b. Faris (ö. 392) ve EbûMansûr es-Seâlibî(ö. 429/1038) bu alan ile ilgi ilk çalışmaları yapmış dil bilginleridir. Bu müelliflerden beş asır sonra gelen Ebü'l-FazlCelâlüddînAbdurrahmân b. EbîBekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî (ö. 911/1505) de bu ilmin gelişmesine önemli

¹ Daha geniş bilgi için isimlerini zikrettiğimiz Fıkhü'l-luga türü eserlerin fihrist bölümlerine bakılabilir.

katkılarıda bulunmuştur. Bu alanın en belirgin özelliği müellifin konu seçiminde serbest ve üslup olarak da eleştirel ve detaycı olmasıdır. Bu sebeple eserler arasında konu seçiminde ve sıralamasında örtüşme yoktur. Ancak genel itibarı ile şu konular işlenir: Dilin kökeni ve bu konudaki ihtilaflar, Arap dilinin nereden geldiği, özellikleri, esrarı ve güzelliği, Arapça lehçeler ve aralarındaki farklar, fonetik (ses bilim), Sarf, Nahiv, lafız mana ilişkisi (delalet şekilleri), ilmi'l-iştikâk (Etimoloji), Arapça lügatler ve lügat sahiplerinin metotları, bazı Belâgat konuları.

Son dönemlerde de bu alan ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların önemlileri şunlardır: Ali Abdulvâhid Vâfi *Fıkhul-Luga*, Muhammed el-Mubârek, *Fıkhul-Luga ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Subhi es-Sâlih, *Dirâsât fî Fıkhil-Luga*, Kâsid Yâsir ez-Zeydî, *Fıkhul-Lugati'l-Arabiyye*, Remzi Münir Bealbeki, *Fıkhul-Arabiyyeti'l-Mukâren*, Ahmed Muhammed Kudur, *Medhal ila Fıkhil-Lugati'l-Arabiyye*, Muhammed el-Antakî, *Dirâsât fî Fıkhil-Luga*, Muhammed b. İbrahim el-Hamed, *Fıkhul-Luga*.

Conclusion

The “Fıqh-ulLuga”, issues of Arabic Linguistics at the end of the fourth Hijri century, remerged because of need to be handled with a different attitude and have a free evaluation great wealth and style of the subject, philosophical, linguistic and critical area. AbulFethUthman B. Cinni (death 395), AbulHusayn Ahmad B. Faris (death 392) and Abul Mansur EsSealibi (death 429), made the studies in this field of language, are the first linguistics. Five centuries later, AbulFazilJalaluddin Abdurrahman B. Abu Bakr B. Mohammed Al-Hudayri Al-Shafi (death 911) also made significant contributions for the development of this knowledge. The most prominent feature of this area is that the author is free in the choice of the topic and critical and fussy as the style. For this reason, there is not overlap the ranking and selection of the subject among the works. However, these topics are generally covered in these works:

- The origin of language and disputes in this area,
- Where the Arabic language came from, its properties, mysteries and beauties,
- The differences between Arabic dialects,
- Phonetic (sound science),
- Grammar, syntax and word-meaning relations (signify shapes),

- Ilm-ulIshtiqak (Etymology),
- The Arabic lexicon and lexical methods of their owners,
- Some eloquence topics,

In recent times, some important studies in this field are reviewed. Some important studies are as follows: Ali Abdulvâhid Vâfi *Fikhu'l-Luga*, Muhammed el-Mubârek, *Fikhu'l-Luga ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Subhi es-Sâlih, *Dirâsât fî Fikhi'l-Luga*, Kâsid Yâsir ez-Zeydî, *Fikhu'l-Lugati'l-Arabiyye*, Remzi Münir Bealbeki, *Fikhu'l-Arabiyyeti'l-Mukâren*, Ahmed Muhammed Kudur, *Medhal ila Fikhi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Muhammed el-Antakî, *Dirâsât fî Fikhi'l-Luga*.

